

Kirja suomalaista sivistämässä

Jotkut pelkäävät, että kirja häviää; epäilemättä he ovat kirjan ystäviä. Heidän pelkonsa on aiheeton, jos heitä tulee olemaan enemmän kuin kirjan vihollisia. On vielä kolmas ihmislaji: välinpitämättömät, mutta he eivät uhkaa kirjaa. Kirja on instituutiona hyvin vahva. Siksi sen katoaminen ei ole todennäköistä inhimillisen kulttuurin jäljellä olevan elämän aikana. Kirjan tulevaisuuden puolesta puhuvat sen kätevyys, sen tarjoama sivistyspääoma — ja sen suuri historia. Yleensä historialliset elämänmuodot ovat katoavaisia; kirja ei kuulu katoavaisten vaan olevaisten asioiden luokkaan.

Seuraavassa esitetään sivistyshistoriallisia havaintoja siitä, mitä kirja on suomalaiselle merkinnyt.

Keskiajasta uuteen aikaan

Keskiajalla luku- ja kirjoitustaito oli kirkonmiesten yksinoikeutena. Ilman heidän johdustaan ihminen oli kelvoton lähestymään jumalaansa. Keskiajan kirja oli lyömätön sekä kauneudessa että hinnassa. Ostaessaan piispa Maunu Tavastilta pyhimystaruja sisältävän kirjan Mynämäen seurakunta joutui antamaan maksuksi koko vauraan Kintikkalan kartanon. Tiedossani ei ole, montako kartanoa Maunupiispa onnistui haalimaan kirjojen avulla. Ehkä Kintikkala ei ollut ainoa. — Professori Marjatta Okko kertoi havainneensa eräistä sukututkimuspapereista, että Maunu jakeli hankkimiaan maatiloja myötäjäisiksi sukunsa tyttärille. Kirjoja hän osti runsaasti Venetsiassa Pyhälle maalle suuntautuneen toivioretkensä varrella. Oliko tämä rakkautta kirjoihin ja/vai liiketointintaa?

Uuden ajan maailmankatsomuksen perusaineksia olivat renessanssihumanismi, uskonpuhdistus ja rationalismi (joka on uskonpuhdistuksen hedelmä). Ihminen nousi alennustilastaan kosmiseen merkittävyyteen. Elämää sinänsä alettiin pitää elämisen arvoisena, ja aurinko alkoi paistaa murheen laaksoon. Keskiajalla elämä oli etupäässä valmistautumista iä-

syyteen; tämä kävi päinsä ilman kirjojakin. Uusi aika kohotti esiin lukutaidon ja valistuksen vaatimukset.

Jokaiselle, joka toivoi pääsevänsä osalliseksi Jumalan armosta, annettiin ymmärtää, että oli syytä oppia lukemaan. . . . Uskonpuhdistus valtuutti ihmisen lähestymään Jumalaa omin päin. Tietoa piti etsiä pyhistä, oikeaoppisista kirjoista. Harhaoppisiksi leimatut katoliset kirjat poistettiin kirkkojen kokoelmista. Siinä missä keskiajan pappi oli sielujen lohduttaja ja matkaopas, hänestä tuli reformoidussa Euroopassa ensisijaisesti opettaja. Reformoidusta näkökulmasta Jumalan ja uskovan välimatka supistui.

Luther sanoi, että ihmiselämä oli järjestettävä käytännölliseksi ja mukavaksi tiedon avulla. Tässä paljastuu Lutherin ajattelun maailmallinen piirre ikäänkuin vastapainona sille, että hän hyökkäili katolisen kirkon maailmallisuutta vastaan. Lutherille katolisen kirkon maailmallisuus oli raadollista. Paavi oli vain maallinen ruhtinas; hän ei ollut »Kristuksen sijainen» maan päällä. Luther hylkäsi paavin auktoriteetin ja otti tilalle Raamatun auktoriteetin. Painettu sana korvasi pyhimykset ja reliikit.

Uskossaan painettuun sanaan Luther ennakoiki Francis Baconia, jolle »tieto on valtaa.»

Jos joku on sitä mieltä, että Suomessa arvotetaan liikaa opillista sivistystä vaikkapa sydämen sivistyksen kustannuksella, hän saa syyttää sitä, että renessanssihumanismin ja uskonpuhdistuksen ihanteet kajahtivat Agricolan ABC-kirjan (1542) alkusanoista. Agricola piti kirjaa sivistysesineenä ja lukutaitoa sivistyspääomana. Hän unelmoi kokonaisuudessaan lukutaitoisesta Suomen kansasta. Tie oli pitkä ja kivinen. Opettaessaan rahvasta papit saneiloivat pyhiä lauseita niin kauan, että osa kuuli-joista oppi ne ulkoa. Kristillinen sanoma välit-tyi myös kirkkotaiteen avulla. Vuonna 1664 Turun piispaksi tullut Juhana Gezelius vanhempi ryhtyi tarmokkaasti edistämään sisäl-lyksen taitoa. Seurakuntien lukkarit pantiin opet-tamaan lukutaitoa valituille lapsille. Näiden lapsiopettajien piti opettaa toisia lapsia jne. Koulumestareita värvättiin opettamaan sisäl-lyksen taitoa ja uskontoa. Papit valvoivat lukutaidon

edistymistä lukukinkereillä. Gezelius pyrki lisäämään pedagogioita (kansan kouluja) ja triviaalikouluja (»oppikouluja»).

Lukutaidon hidas leviäminen — lukemaan vaikka väkisin

Vuoden 1686 kirkkolaki sääti papistolle sisäluvun opetusvelvollisuuden. Lukutaitoisia lukkareita saatiin yhtäälle, koulumestareita toisaalle. Yhtäkaikki lukutaito ei vuosikymmeniin ottanut parantuakseen. Papit valittivat, ettei kansa ymmärtänyt, mitä hyötyä sisäluvun taidosta sille olisi. Vuoden 1686 valtiopäivillä Jääsen, Rannan ja Äyräpään rahvas anoi vapautusta kirjan lukemisesta.

Ei auttanut muu kuin sivistää Suomen kansa vastoin sen omaa tahtoa. Vuoden 1723 säädös määräsi vanhemmat sakon uhalla opettamaan lapsilleen sisäluvun taitoa tai käyttämään näitä lukkarin tai koulumestarin (kiertokoulun opettaja) luona. Kaikenlaiset kuri-, rangaistus- ja peloittelutoimet hiidituivat. Lukutaidosta tuli ihmisen yhteiskunnallisen arvon mittari. Lukutaidoton ei kelvannut yhteiskunnan jäseneksi. Parikkalassa toimi 1700-luvulla pappi, joka kieltäytyi siunaamasta lukutaidottomia haudan lepoon. Tämä fanaatikko arveli, ettei lukutaidoton pääse taivaaseen.

Varsinkin joillakin Etelä- ja Länsi-Suomen alueilla edistytettiin lukutaidossa 1700-luvulla huomattavasti. Kaikki vuonna 1800 Köyliön pitäjässä ripillä käyneet osasivat lukea. Huonoimmin olivat asiat Itä- ja Pohjois-Suomessa. Vuonna 1805 Liperin rippikouluun osallistui 70 nuorta. Kukaan ei osannut lukea. Koulumestarin opetus ei kantanut hedelmää. Tästä ja muista vastaavanlaisista esimerkeistä ei kuitenkaan saa tehdä sitä johtopäätöstä, ettei syrjäseuduilla ilman muuta voitu oppia lukemaan. 1730-luvulla Maupertuis, matemaatikko, astronomi ja geodeetti liikkui johtamansa astemittausretkikunnan kanssa Lapissa. Kerran retkikunta seurasi lukukinkereitä Ylitorniolla — ja hämmästyi kansan lukutaidosta.

Lukutaidon hitaaseen kehitykseen oli useita syitä. Tärkeimpiä oli se, että suomenkielisen kirjallisuuden kartunta oli hyvin vähäistä ja yksipuolisesti uskonnollista. »Puhdistetun» uskon kirjat olivat Agricolasta pitäen puisevia ja vaikeatajuisia. Agraariseen elämänmuotoon juurtuneet suomalaiset eivät jaksaneet käsittää pu-

hetta lukutaidon tuottamasta hyödystä. Kirja ei suinkaan ollut lasten itsensä mielestä »lasten paras tavara» 1700-luvun Liperissä. Jos lapset tekivät jotakin luvaton, heitä peloiteltiin sanomalla: »Pappi tulee!»

Suomalaiset papit viljelivät ruotsia sivistyskielenään ja monet heistä puhuivat rahvasta opettaessaan somea ruotsalaisittain — ikään kuin akateemista slangia peruskoululaisille. Kansanopetus — sikäli kuin nimitystä voidaan käyttää — oli järjestetty huonosti. Piispat toteivat papiston lyövän laimin tehtäviään ja »elävän huonoa elämää». Monet lukkarit ja koulumestarit tuskastuivat, kun tulosta ei tullut. Monet olivat epäpäteviä.

Levottomat olot, sodat ja jälkävuodet hävittivät oralle nousutta lukutaitoa. Sisäluvun opetus ei ollut niinkään kansanvalistustyötä kuin väline katekismuksen ulkoa oppimiseksi. Kirjoista oli suuri pula. Seurakunnilla ei useinkaan ollut varaa hankkia niitä ennen 1700-luvun puoliväliä. Ruotsalaiset katsoivat parhaaksi pelastaa Suomen kirjapainot isonvihan jaloista Tukholmaan. Eräänä vuonna Kirvussa todettiin alistuneesti, että nuorisolla oli käytettävissään kolme virsikirjaa.

Suomen kieltä ei hyväksytty sivistyskieleksi. Hallitus toimitti läpikotaisin suomenkielisiin seurakuntiin ruotsinkielisiä virsikirjoja. Tätä perusteltiin sanomalla, että ko. pitäjissä järjestettiin jumalanpalveluksia »myös ruotsiksi». Suomessa kehitettiin vain ruotsinkielisiä kulttuurimuotoja. Eräs 1700-luvun ruotsalainen piispa paljasti emämaan kulttuuripoliittisen päämäärän huomauttamalla, että suomalaisten oli korkea aika ruotsalaistua; etsikkoaikaa oli päässyt kulumaan jo 600 vuotta.

Rauno Luttinen on kiteyttänyt valtiokirkon perimmäisen pyrkimyksen seuraavasti. Vaikka luterilaisen opetuksen piti johtaa yleiseen lukutaitoon, kirkon tarkoitus ei ollut sivistää kansaa vaan uskonnollistaa se. Kirkko halusi jatkaa ensimmäisellä ristiretkellä aloitettua käännytystyötä saadakseen suomalaiset lopullisesti hyväksymään yhteiskunnalliset valta- ja alitusuhteet. Sääty-yhteiskunta oli staattinen ja patriarkaalinen. Olojen pysyttämiseksi ennaltaan oli tyydyttävä pyhissä teksteissä ilmoitettuihin perustotuksiin. Pyhä kirja oli Suomen kansaan kohdistuneen kulttuurisorron väline. Papit edustivat valtion valtaa, sillä Kustaa Vaasasta pitäen alttari oli liittoutunut valtaistuimen kanssa.

Kohti aitoa lukutaitoa

Kun Suomi sittemmin liitettiin Venäjään, sivistykselliset olot alkoivat hitaasti muuttua.

Vuonna 1845 Snellman leimasi hölynpölyksi sen käsityksen, että Suomen kansa oli lukutaitoinen. Hänen mielestään »lukutaitoisilla» voidaan tarkoittaa vain niitä, jotka verraten moitteettomasti lukevat tutuiksi tulleita katekismuksen tai virsikirjan kohtia, mutta jotka tarkentelevat Raamattua lukiessaan ja kykenevät ainoastaan tavaamaan heille vierasta tekstiä. Vain ääneen lukemaan pystyvän kyky ymmärtää tekstiä on Snellmanin mielestä kyseenalainen. Snellman väitti rohkeasti, ettei Suomen kansa ollut milloinkaan *lukenut* mitään — suppeaa katekismusta lukuunottamatta. Jos suomalaiset olivat oppineet jotakin, oppi ei ollut seurausta lukemisesta vaan kuuntelemisesta ja katselemisesta.

Sakari Topeliuksen mielestä Snellman meni liian pitkälle kirkollisen opetuksen kritiikissään. Romantikko Topelius antoi arvoa kirkon vaikeissa oloissa suorittamalle kulttuurityölle. Yrjö-Koskisen mukaan rahvaan ulkolukutaito oli 1850-luvulle saakka välttävä. Sisäluvun taito oli sitä vastoin jäänyt alimmalle ajateltavissa olevalle tasolle. Kansalla ei yksinkertaisesti ollut käytettävissään sellaista kirjallisuutta, joka olisi sitä kiinnostanut. Katekismus, virsikirja, Raamattu ja 1700-luvun alusta käytössä ollut almanakka eivät riittäneet kansan sivistämiseen.

Suomen kansan yleisestä lukutaidosta ei voi puhua ennen kansankirjastoliikkeen ja kansakoululaitoksen perustamista. Suomalainen ei ollut lukutaitoinen eikä sivistynyt, ennen kuin hän osasi lukea muutakin kuin katekismusta, virsikirjaa, Raamattua ja almanakkaa. Papit tyytyivät 1800-luvulle saakka siihen, että rahvas tunsu kristinopin perustotuudet ja että se oli esivallalle kuuliainen.

Todellinen lukutaito on valmius sinänsä. Mitä sen saavuttaminen on merkinnyt? Suomalaiset ovat irtaantuneet tai (näkökulmasta riippuen) vapautuneet jostakin tietystä sisällöstä ja sanomasta. Yhteys tiettyyn ainoaan ja oikeaan maailmankatsomukseen on hämärtynyt tai jopa katkennut. Kristinusko on menettänyt otetaan ihmismielistä. Eletään Albert Camusin sanoin »epäpöyhässä historiassa». Länsimainen kulttuuri on pluralistinen. Lukijoina me saamme olla varsin kaikkiruokaisia ja siten vä-

hemmän fanaattisia ja enemmän suvaitsevaisia kuin ne sukupolvet, joiden elämän joka säikeen uskonto värjäsi. Vastaavasti me olemme levottomia ja koetamme lääkintä tyhjyyden- ja tarkoituksettomuudentunteista kärsivää sie-luamme lukemalla kirjoja. Kirja on kuin rauhoittava lääke.

Vuosisatojen ajan kirja piti Suomessa yllä yhteiskunnan, maailman ja mielikuvamaailman järjestystä. Se piti yllä uskoa pysyvään uskonnollis-siveelliseen maailmanjärjestykseen. Kirja antoi ihmiselle sen merkityksen ja sanoman, jota hän tarvitsi siinä pitkään muuttumattomassa yhteisömuodossa, johon hän oli syntynyt.

Kansankirjastot syntyvät

1800-luvulla papisto omaksui kansanvalistajan roolin. Papisto säätynä ja papit ihmisinä muuttivat asennettaan omaa työtään ja kansaa kohtaan. Kirkonmiehillä oli merkittävä osuus maamme kirjastolaitoksen synnyssä. Jo 1700-luvulla kirkoista oli lainattu kirjoja maksua vastaan. Seuraavalla vuosisadalla kirkkojen ei enää tarvinnut tehdä niin. Varsinaisia kansankirjastoja ruvettiin perustamaan eri pitäjiin. Henrik Grönroos huomauttaa, ettei ollut mikään satuma, kun Juho Pynninen sijoitti perustamansa kirjaston Viipurin suomalaisen kirkon sakastiin. Kirkkoherra Antti J. Europaeus oli vuonna 1845 perustamassa maamme ensimmäistä pitäjänkirjastoa Liperiin, jonka rahvaan lukutaidottomuudesta oli menneinä aikoina saatu karvaita kokemuksia.

Ennen vuotta 1860 perustetuista pitäjänkirjastoista yli 40 % oli pappien aloitteesta syntyneitä. Milloin papit olivat itse kirjastonhoitajina, milloin he antoivat pappilastaan tilat kirjaston kokoelmalle. Suomalaisen luottamus kirjaan heräsi Grönroosin mielestä paljolti juuri siksi, että pitäjänkirjastolaitos pääsi kirkon erityiseen suojelukseen.

Lukeminen elämäntapana

Kirjojen lukemisesta nykysuomalaisena elämäntapana on sosiologisessa tutkimuksessa esitetty seuraavia ajatuksia: Kirjojen lukemisen voi tuskin sanoa kuuluvan maanviljelijäväestön elämänmuotoon. Maaseudulla kulttuuri on perinteisesti elänyt sosiaalisen kanssakäymisen

(seurustelun) muodoissa. Työväestön »vieraantunut» osa saa kulttuuriyhteytensä televisios-ta. Sitävastoin se osa työväestöstä, joka haluaa jatkaa luokkataistelua, hankkii yhä kirjoista kulttuurikontakteja. Osa keskiluokasta ei halunne muuta kuin osallistua kulutusjuhlaan; työ merkitsee välttämätöntä pahaa rahan ansaitsemiseksi. Osalle yläluokkaa kirja on aina ollut elämäntapa, kuten myös sille osalle keskiluokkaa, jolle kulttuuri antaa toimeentulon.

Ihmiselle on ominaista elää ennakkoluulojen sa varassa, ovatpa ne uskonnollisia, poliittisia, rodullisia tai muuten nurkkakuntaisia. Monet kirjojen ystävät ovat sanoneet, etteivät he tiedä mitään muuta keinoa ennakkoluulojen häivyttämiseksi tai edes kurissa pitämiseksi kuin mitä kirja voi tarjota. Se mitä Immanuel Kant on sanonut valistuksesta, koskee nimenomaan kirjaa. Valistus on ihmisen vapautumista hänen

itsensä aiheuttamasta alaikäisyyden tilasta. 'Alaikäisyys' merkitsee lapsekasta torjuntaa, jonka kirja voi murtaa. Sivistys on aina ollut kirjassivistystä.

Usein on viitattu tietosanakirjojen ja tietokilpailujen meillä nauttimaan suosioon ja sanottu suomalaisten arvostavan kirjassivistystä ehkä enemmän kuin muut kansat keskimäärin. Eräänä syynä voisi olla se, että meillä Suomesa kirja täydentää ihmissuhteita. Sama voidaan ilmaista rohkeamminkin: Kirja korvaa riittämättömiä tai puuttuvia ihmissuhteita. Asialla on toinen puolensa. Maaseudulla — missä päin maailmaa hyvänsä — lukeminen käsitetään yhteisön ulkopuolelle astumiseksi. Lukiessaan kirjaa ihminen on poissa — tosin läsnä.

Juhani Sarsila